

УДК 398 (477) "18"

Тетяна Ємець

ПРОВІДНА РОЛЬ ЕТНОГРАФІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Значне поширення українознавчих етнографічних досліджень у ХІХ ст. відбулося внаслідок посилення суспільної течії "українофільства" та стало засадничим чинником подальшої структуризації українського руху.

Ключові слова: український рух, народництво, етнографія.

Емець Т. Ведущая роль этнографии в украинском национальном возрождении XIX столетия

Значительное распространение украиноведческих этнографических исследований в XIX ст. произошло вследствие усиления общественного течения "украинофильства" и стало основанием дальнейшей структуризации украинского движения.

Ключевые слова: украинское движение, народничество, этнография.

Iemets t. Leading role of Ethnography in the Ukrainian national revival of the 19th century

A significant distribution of the Ukrainian ethnographic studies of the 19th century has resulted from reinforcement of the social trend of Ukrainophilia and has become a starting point of subsequent structuring of the Ukrainian movement.

Keywords: Ukrainian movement, populism, ethnography.

Століттям національного відродження стало ХІХ ст., особливо друга його половина. Але передумови українського ренесансу були закладені ще у ХVІІІ ст., коли видатний український філософ та просвітитель Григорій Сковорода (1722-1794) висунув гасло "пізнай себе". Мислитель, який, за висловом сучасного українського філософа М. Поповича, втілював "гуманітарну університетську культуру старої України", тоді не був почутий суспільством доби прагматичної розбудови російської імперії.

М. Попович пише про те, що такі високі слова, як "гідність і чеснота" можуть бути застосовані, з точки зору Г. Сковороди, до будь-

якого соціального стану: “Головна максима Сковороди: *nosce te ipsum*, пізнай самого себе. Людина стає особистістю, якщо вона сама свідомо, за власним вибором і під власну відповідальність тче “симфонію свого життя” з різних даних їй природою ниток” [8, с. 250]. Тому, на думку Г. Сковороди, кожен фах і кожна соціальна роль мають свої кодекси честі. Свої чесноти має кожен соціальний стан, включно із хліборобським. М. Попович пише, що саме в цьому можна вбачати вихід за межі станової корпоративної моралі, яка була переважала у середньовіччі. Таким чином, припиняється монополія шляхетства на поняття честі: “Вчення Сковороди про нерівну рівність переносить центр ваги з рівного розподілу життєвих благ на рівний розподіл чеснот, отже, людина низького суспільного становища може бути вищою від високопоставленої особи з погляду відповідності своїм природним чеснотам” [8, с. 249].

Ці ідеї Г. Сковороди знаходять своє продовження у ХІХ ст. в русі хлопоманів та українофілів, діячів українського народництва, які вважали саме селян носіями національної ідентичності, тому що українська еліта на той час була значною мірою асимільованою, спольщеною або зросійщеною. Народники прагнули дати селянським масам знання про звитяжну українську історію, зробити народ реальною рушійною силою національного поступу.

Стосовно передумов українського ренесансу другої половини ХІХ ст. сучасний український мислитель І. Дзюба пише про наростаючу асиміляторську потугу російської імперії. Він зазначає, що “починалося... століття національного відродження сумними провіщеннями... Російські царі і бюрократи потроху забували ті часи, коли ще доводилося хитрувати з малоросами..., натомість плекали майбутню фундаментальнішу формулу: “Не было, нет, и быть не может” [4, с. 3]. Такий тиск викликав спротив нащадків славного минулого козацької доби. І. Дзюба наголошує на пафосі, який кермував першими збирачами та видавцями українського фольклору: “Автор тогочасної першої української граматики О. Павловський називав рідну мову “ни живым, ни мёртвым, но исчезающим наречием” і спішив зафіксувати його для нащадків, щоб не зникло воно безслідно” [4, с. 4].

Федір Матушевський (1869-1919), громадський діяч та публіцист, який належав до наступників та спадкоємців справи українських народників, у 1909 р. писав про те, що “кінець 18 і перша половина 19 століття були тими часами, коли саме прокинулися, розвивалися і розцвітали думки про народність, коли освічені люде тих часів кину-

лися до народу, почали придивлятися до того, як живе народ, прислухатися до його мови і пісень, придивлятися до його звичаїв і думок, почали все це записувати, друкувати та обмірковувати” [6, с. 11]. Цей суспільний рух отримав назву “українофільства”.

Ф. Матушевський виділяв україно-російську та польсько-українську течії суспільних змін у ХІХ ст. Наголошував на значенні в ті часи польсько-української демократичної течії для самоусвідомлення українців. Писав про “козакофільство” і “хлопоманію”. Останнє Ф. Матушевський називав “польським українофільством”. Пов’язував виникнення цих романтичних течій із загальноєвропейською “ідеєю народності, що прокинулася наприкінці ХVІІІ ст. в Європі”. Наголошував, що такі рухи знаходили особливо багато прихильників серед спільноти, освіченої інтелігенції недержавних народів. Зокрема, у поляків, які незадовго перед тим втратили державність. “Спочатку в основі цього руху лежить чисто стихійне почуття любови до рідної країни і її народу, замилування історичним минувшим, жаль за ним і бажання воскресити його принаймні в думках і в живому образі. А потім ці стихійні почуття, наслідком яких було збирання зразків і пам’яток народної творчості, підготовляють ґрунт для наукових дослідів і витворювання на цім ґрунті політичних і соціальних ідей” [6, с. 12].

Ф. Матушевський писав про етнографічні розвідки галичан. Зокрема, українського етнографа польського походження Зоріана Доленга-Ходаковського (початок ХІХ ст.), праці якого знав М. Максимович, та після смерті Ходаковського придбав у вдови значну частину його матеріалів. Ігнатій Червинський у 1811 р. у Львові видав книжку з описом українських народних звичаїв. Етнограф Вацлав Залеський у 1833 р. у Львові видрукував збірку народних пісень, зібраних ним же.

У підросійській Україні серед збирачів-етнографів були: князь О. Павловський (автор першої української граматики), І. Котляревський, В. Гоголь (батько М. Гоголя), С. Гулак-Артемівський, М. Максимович, О. Бодянський, І. Срезневський.

Проведення етнографічних досліджень силами широкої мережі аматорів сприяло становленню та структуруванню українського руху.

У другій половині ХІХ ст. українські письменники, публіцисти, культурно-освітні діячі, творча і наукова інтелігенція розгорнули широку культурно-освітню діяльність, створювали громадські організації: товариства, клуби, гуртки. Згодом розпочався рух за об’єднання окремих організацій у Громади, завданням яких було вивчення історії

рідного краю, розвиток культури та освіти народу, видання українських книг, газет, журналів.

Сучасний український історик Я. Грицак зазначає, що перша українська Громада виникла у Петербурзі у 1859 р., коли в царській Росії з початком царювання молодого Олександра II дещо послабився самодержавний режим. Членам Кирило-Мефодіївського братства було проголошено амністію. Український національний рух скористався з лібералізації політичного життя та організував “культурно-освітню організацію, що ставила собі за мету поширення національної ідеї шляхом видання книжок, журналів, проведення вечорів” [3, с. 65].

Ініціативи Петербурзької громади знайшли відгук у середовищі тогочасної інтелігенції на півдні Російської імперії, де український рух набув розповсюдження завдяки ідеям хлопоманства та українофільства, і також мав культурно-просвітницьке спрямування.

Були засновані Громади в Полтаві, Чернігові, Харкові, Єлисаветграді та Одесі. Їхня діяльність зосереджувалася на створенні мережі недільних шкіл для неписьменних й дослідженнях у сфері етнографії, філології та історії.

Філософ В. Горський писав: “Продовжуючи справу Кирило-Мефодіївського товариства, громадівці здійснюють на рівні філософської рефлексії виокремлення України як суб’єкта історичного процесу із суверенними культурними запитами” [2, с. 250].

У Києві своя Громада виникла в 1861 р., включала близько 200 осіб, діячів культурного і громадського життя, зокрема, В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, О. Кістяківського, М. Лисенка, І. Нечуя-Левицького, Б. Познанського, Т. Рильського, М. Старицького, П. Чубинського. Були серед них етнографи, історики, археологи, юристи, музиканти, письменники. Але саме етнографічні дослідження стали засадничими для подальшого становлення українського руху.

Як зазначає сучасний український історик І. Гирич: “Про етнографію можемо казати як про політичну науку XIX ст. Україна була найбільш зацікавлена в дослідях народу, бо не могла спиратися на еліту, яка би мислила категоріями своєї політичної нації... Кожний український діяч XIX ст. обов’язково або починав свою діяльність, або віддавав значну частину життя етнографічно-фольклорним студіям, збирав пісні, казки, прислів’я тощо” [1, с. 62]. Видатний український композитор М. Лисенко поклав на ноти чимало обрядових пісень. Визначні історики та суспільні діячі В. Антонович та М. Драгоманов організували широку мережу записування та, згодом, опрацю-

вали історичні думи та пісні українського народу як написану самим народом власну історію. Відомий правознавець О. Кістяківський досліджував звичаєве право українців, віднайшов у архівах та сприяв перевиданню “Прав, за якими судиться малоросійський народ” – першого українського кодексу часів гетьманщини.

Аналізуючи особливості етнографічного періоду у становленні українського руху, М. Попович на прикладі діяльності В. Антоновича відзначає широке використання ним “позитивістської та найноматеріалістичної методології”, коли “місце народного, національного духу як субстанції історичного розвитку посідає цілком матеріальний об’єкт – народність з її антропологічними особливостями психофізичного характеру, географічне середовище, етнічна культурна спадщина” [7, с. 476].

Таких же засад у своїх етнографічних розвідках дотримувався в цілому й Павло Чубинський (1839-1884) – один із найвизначніших діячів українського руху XIX ст. Ще як студент юридичного факультету Петербурзького університету, він брав активну участь у діяльності Петербурзької громади. Був також серед авторів журналу “Основа” протягом всього часу його існування. Написав статті: “Значення могорича у договорі, господарські товариства, найм робітників”, “Український спектакль у Чернігові”, “Два слова про сільське училище”, “Ярмарок у Борисполі”. У 1861 р. одержав вчений ступінь кандидата юридичних наук за роботу “Нариси народних юридичних звичаїв і понять з цивільного права Малоросії”. У 1862 р. в “Києвських губернських новостях” було опубліковано його “Програму для вивчення народних юридичних звичаїв у Малоросії”.

Український рух у XIX ст. в Російській імперії зазнавав численних утисків та заборон. Серед найбільш відчутних для українського руху став циркуляр про заборону друкувати українською мовою шкільну та релігійну літературу, виданий 20 червня 1863 р. міністром внутрішніх справ П. Валуєвим. “Валуєвський циркуляр був спрямований на те, аби перешкодити українському рухові перетворитися з заняття вузького кола інтелектуалів на масове явище” [3, с. 67], – зазначає Я. Грицак.

П. Чубинського було піддано репресіям ще до виходу Валуєвського циркуляра. У листопаді 1862 р. його заслано до Архангельська. Було йому всього 23 роки.

Пробув П. Чубинський у засланні до початку 1869 р. У березні з нього зняли поліцейний нагляд, а у травні того ж року Російське геогра-

фічне товариство доручило йому організувати для етнографічно-статистичних досліджень “експедицію в Западно-Русский край”. Передбачалось проводити дослідження у Київській, Волинській та Подільській губерніях. П. Чубинський вирішив дослідити також і місця, населені українцями в Мінській, Гродненській, Люблінській, Сідлецькій та Бессарабській губерніях.

Він залучав широку громадськість до цих досліджень, в першу чергу членів Громад. Протягом двох років проводилось збирання матеріалів. Значну частину склали пісні обрядові й побутові, казки міфічні й побутові, легенди, загадки, прислів'я, чаклування, народний щоденник, весільні обряди, огляд українських говірок, народні юридичні звичаї, етнографічно-статистичні дані, опис житла, їжі й одягу українців, євреїв та поляків.

Діячі українського руху другої половини XIX ст. розуміли необхідність інституювання українознавчих досліджень на легальних засадах. Такою українознавчою інституцією стало Південно-Західне відділення Російського географічного товариства, урочисте відкриття якого відбулось 13 лютого 1873 р. Головою було обрано Г. Галагана, а керівником справ – П. Чубинського. Діячами Південно-Західного відділення Російського географічного товариства було багато членів київської Громади. Зокрема, В. Антонович, М. Максимович, М. Драгоманов, П. Житецький, К. Михальчук. Саме коштом Південно-Західного відділення Імператорського російського географічного товариства у 1872-1879 рр. вдалося видати, як зазначає П. Магочій, “монументальний семитомний етнографічний та статистико-енциклопедичний компендіум, присвячений Правобережжю, Павла Чубинського” [5, с. 322].

Тим часом царська влада знову посилювала репресії.

18 травня 1876 р. було видано Емський указ про заборону діяльності українських товариств, видання літератури, театральних постановок українською мовою.

У 1876 р. П. Чубинського було вислано з Києва із забороною проживати в малоросійських та столичних губерніях. За клопотанням президії Російського географічного товариства йому було дозволено оселитися у Петербурзі.

На жаль, передчасна смерть П. Чубинського у сорокап'ятирічному віці вирвала його з лав українського руху. У 1879 р. у нього стався інсульт, він був паралізований, помер у 1884 р.

Український рух зазнавав репресій та втрат, але не був знищений.

Насамперед тому, що живився широко розповсюдженим у той період української історії українофільством. І. Гирич пише: “Народолюбство було потрібне новій українській еліті, щоб: 1) через народну творчість подивитися на українське минуле й побачити образ історії України, написаний самим народом; 2) з’ясувати психологічно-ментальний тип українця, те, що його відрізняє від інших типів сусідніх слов’янських народів; 3) накреслити кордони проживання українців; 4) провести освітою і пропагандою мобілізацію української людності для здобуття собі політичних прав” [1, с. 62].

Ці завдання успішно виконувала етнографія. Саме тому вона і відіграла провідну роль у національному відродженні українства у другій половині XIX ст.

Література:

1. Гирич Ігор. Історичні причини наших поразок і перемог. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2011. – 142 с.
2. Горський В. С., Кислюк К. В. Історія української філософії: Підручник. – К. : Либідь, 2004. – 488 с.
3. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. : [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.] – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
4. Дзюба І. У світі думки Лесі Українки. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 44 с.
5. Магочій Павло Роберт. Історія України. – К. : Критика, 2007. – 640 с.
6. Матушевський Ф. В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т. 2. – Київ: Заповіт, 1997. – С. 7-16
7. Попович М. В. Нарис історії культури України. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.
8. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / Худож. оформ. О. Білецького. – К. : Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.